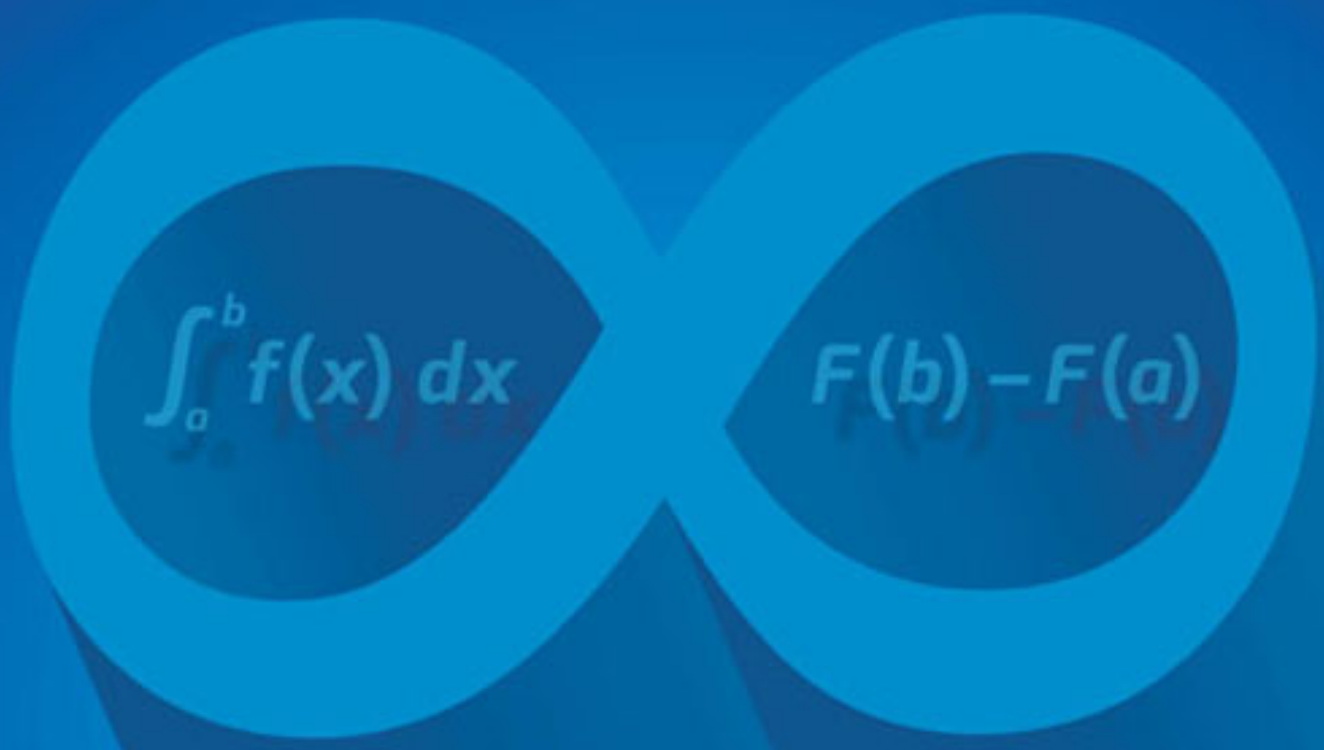

Lech Górniewicz
Roman Stanisław Ingarden

ANALIZA MATEMATYCZNA DLA FIZYKÓW

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Lech Górniewicz
Roman Stanisław Ingarden

ANALIZA MATEMATYCZNA DLA FIZYKÓW

Wydanie piąte

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2012

ISBN 978–83–231–2924–0

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2012

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

Redakcja: tel. 56 611 42 95, faks: 56 611 47 05
Promocja: tel. 56 611 48 09
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie piąte

Projekt okładki: *Krzysztof Skrzypczyk*
Skład i łamanie w systemie TEX: *Maria Jolanta Szelatyńska*

Druk: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Prof. dr hab. Roman Stanisław Ingarden

(1920–2011)

WSPOMNIENIE
O PROFESORZE ROMANIE STANISŁAWIE INGARDENIE

Profesor dr hab. Roman Stanisław Ingarden był twórcą toruńskiej szkoły fizyki matematycznej, wieloletnim dyrektorem Instytutu Fizyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, autorem wielu książek i podręczników z dziedziny fizyki i matematyki, a także założycielem i redaktorem naczelnym dwóch prestiżowych, międzynarodowych czasopism naukowych: „Reports on Mathematical Physics" oraz „Open Systems and Information Dynamics".

Urodził się w Zakopanem w 1920 roku, w rodzinie wybitnego polskiego filozofa Romana Witolda Ingardena. Dzieciństwo i młodość spędził we Lwowie, gdzie krótko przed wojną rozpoczął studia z fizyki i filozofii na Uniwersytecie Jana Kazimierza. Wówczas to zetknął się – zarówno jako student, jak i na płaszczyźnie towarzyskiej – z zaprzyjaźnionymi z jego rodzicami wybitnymi polskimi matematykami, fizykami i filozofami, m.in. ze Stefanem Banachem, Hugonem Steinhausem, Juliuszem Schauderem, Stanisławem Saksem, Wojciechem Rubinowiczem, Kazimierzem Ajdukiwieczem i Leonem Chwistkiem. Prawdopodobnie właśnie wówczas ukształtowały się jego szerokie zainteresowania, wykraczające daleko poza uprawianą później zawodowo fizykę teoretyczną i obejmujące w szczególności lingwistykę, teorię poznania, logikę, historię nauki, a także biologię, biofizykę i informatykę.

Profesor Ingarden ukończył studia w Krakowie tuż po wojnie w 1946 r., po czym trafił jako asystent do tworzonej na Uniwersytecie Wrocławskim Katedry Fizyki Teoretycznej. Doktoryzował się w Warszawie trzy lata później pod opieką swojego lwowskiego nauczyciela, Profesora W. Rubinowicza. Jego rozprawa doktorska dotyczyła optyki geometrycznej z pionierskim wykorzystaniem pewnych metod geometrii różniczkowej, w szczególności tzw. geometrii Finslera. Później, w latach 1970–80, geometria Finslera pojawi się ponownie w pracach Profesora Ingardena, tym razem w powiązaniu z fizyką statystyczną i teorią informacji stanowiącą jego drugą pasję naukową.

Ukoronowaniem wieloletnich badań stało się wydanie w 1993 roku monografii *The theory of sprays and Finsler spaces with applications in physics and*

biology w wydawnictwie Kluwer Academic Publishers, wspólnie z P. Antonellim z Kanady i M. Matsumoto z Japonii.

W latach 50. Profesor Ingarden kierował organizacją Instytutu Niskich Temperatur PAN we Wrocławiu, zwyciężyła jednak jego dusza teoretyka i w latach 60. skupił się na pracy w Katedrze Fizyki Teoretycznej Uniwersytetu Wrocławskiego. Tam w 1964 roku uzyskał tytuł profesora zwyczajnego. Z tego okresu pochodzi zainteresowanie Profesora teorią informacji, wówczas postrzeganą niemal wyłącznie jako teoria kodowania i przesyłania danych. Profesor Ingarden uważał jednak, że informacja jest jednym z fundamentalnych pojęć fizycznych i że powinna w aksjomatyczny sposób pojawiać się w teoriach fizycznych. Początkowo myślał głównie o optyce, jednak z czasem w jego pracach teoria informacji zaczęła przenikać także do fizyki statystycznej, termodynamiki, a także do mechaniki kwantowej. W 1961 roku opublikował kilka prac, wspólnie z wrocławskim probabilistą K. Urbanikiem, o matematycznej równoważności pojęć prawdopodobieństwa i informacji. Okazało się w ten sposób, że informacja może być punktem wyjścia do budowy teorii statystycznych.

W 1976 roku ukazała się pionierska praca Profesora pt. *Quantum information theory*, wyprzedzająca o 20 lat eksplozję zainteresowania procesami przepływu informacji w mikroświecie. Moda na kwantową teorię informacji rozwinęła się w latach 90. w związku z wielkim postępem w technikach eksperymentalnych mechaniki kwantowej i rozbudzonymi nadziejami na zbudowanie kwantowego komputera.

W 1967 roku Profesor Ingarden przeniósł się na stałe z Wrocławia do Torunia. W 1969 roku został dyrektorem nowo utworzonego Instytutu Fizyki UMK i kierował nim do 1978 roku. Był jednocześnie kierownikiem Zakładu Fizyki Statystycznej i Matematycznej. W toruńskim zespole Profesora Ingardena powstało wiele ważnych prac dotyczących wspomnianych wyżej zastosowań geometrii Finslera w fizyce statystycznej, dynamiki kwantowych układów otwartych i geometrii przestrzeni stanów kwantowych, kwantowych uogólnień pojęcia entropii i wiele innych. Z inicjatywy i przy współautorstwie Profesora powstało także wiele podręczników obejmujących podstawowe kursy fizyki w nowoczesnym, geometrycznym ujęciu, np.: *Mechanika klasyczna*, *Fizyka statystyczna i termodynamika*, *Elektrodynamika klasyczna*, *Mechanika kwantowa*, a ponadto podręczniki matematyczne: niniejsza *Analiza matematyczna dla fizyków* oraz *Algebra z geometrią dla fizyków*.

W 1975 roku Profesor Ingarden wyjechał w swą pierwszą podróż naukową do Japonii, by od tej pory często tam wracać. Zafascynowany historią i kulturą tego kraju zaczął uczyć się języka japońskiego, a swoją pasję przeniósł na teren UMK, organizując i prowadząc lektorat japońskiego. Do ostatnich lat swego życia Profesor miał zwyczaj codziennego zapisywania pismem japońskim dwóch stron zeszytu, „by nie wyjść z wprawy i nauczyć się nowych znaków kanji". Z Jego inspiracji po latach na UMK powołana została Pracownia Języka i Kultury Japońskiej.

Po przejściu na emeryturę Profesor Ingarden nadal pracował naukowo, zajmując się głównie historią fizyki, prowadził także swoje ulubione zajęcia z języka japońskiego. Zmarł w Krakowie latem 2011 roku.

Dr Miłosz Michalski
Instytut Fizyki
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
w Toruniu

Toruń, marzec 2012

PRZEDMOWA DO WYDANIA PIĄTEGO

W roku 1971 ukazał się podręcznik Krzysztofa Maurina *Analiza*, cz. 1, wydany przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe w Warszawie. Podręcznik ten zawierał nowoczesny wykład analizy matematycznej, jednakże zdaniem studentów oraz wykładowców był zbyt trudny, w szczególności dla studentów pierwszego roku matematyki, fizyki czy też nauk technicznych, którym, między innymi, był on dedykowany. Wydaje się, że w związku z tym w roku 1975 Profesor Roman Stanisław Ingarden zaproponował napisanie podręcznika wzorowanego w zakresie tematyki oraz nowoczesności wykładu na książce K. Maurina, ale w pełni przystępnego dla studentów matematyki, fizyki i nauk technicznych. W efekcie tej propozycji w roku 1981 ukazał się pierwszy tom podręcznika L. Górniewicza i R. S. Ingardena *Analiza matematyczna dla fizyków*, a w roku 1983 tom drugi – obydwa wydane przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe w Warszawie. W związku z brakiem finansowania w roku 1992 Państwowe Wydawnictwo Naukowe odstąpiło swe prawa wydawnicze Wydawnictwu Naukowemu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Drugie wydanie ukazało się w roku 1994, trzecie w roku 2000, a ostatnie, czwarte wydanie, w roku 2004.

Niniejsze, piąte wydanie, nie zawiera nowych koncepcji merytorycznych i dydaktycznych, dokonane zostały jedynie korekty zauważonych w wydaniu czwartym usterek technicznych oraz pewne niezbędne uzupełnienia.

Wydanie to ma jednak wyjątkowy charakter. Pragnę je w całości zadedykować Panu Profesorowi Romanowi Stanisławowi Ingardenowi jako wyraz pamięci oraz głębokiego szacunku zarówno naukowego, jak i osobistego.

Lech Górniewicz

Toruń, marzec 2012

Rozdział 1

LICZBY RZECZYWISTE

W rozdziale tym chcemy zrealizować dwa cele, a mianowicie:

- uporządkować wiadomości Czytelnika w zakresie elementów teorii zbiorów i odwzorowań oraz teorii liczb rzeczywistych (paragrafy 1–3),
- przedstawić teorię ciągów i szeregów liczbowych (paragrafy 4–10).

Dlatego paragrafy 1–3 traktujemy jako informacyjne, a formułujemy i dowodzimy przede wszystkim te spośród trudniejszych twierdzeń, które będą istotne w dalszych częściach podręcznika. Zestaw zadań i komentarz uzupełniający do tego rozdziału jest zawarty w paragrafie 11.

§ 1. Oznaczenia logiczne

Sumę logiczną (*alternatywę*) dwóch zdań p, q będziemy zapisywać $p \vee q$ (czytamy: p lub q); *iloczyn logiczny* (*koniunkcję*) zdań p, q zapisujemy $p \wedge q$ (czytamy: p i q).

Zdanie „jeżeli p, to q" nazywamy *implikacją* i zapisujemy $p \Longrightarrow q$, implikację $p \Longrightarrow q$ uznajemy za fałszywą tylko w tym przypadku, gdy p jest prawdziwe, a q fałszywe. Jeżeli implikacje $p \Longrightarrow q$ i $q \Longrightarrow p$ są prawdziwe, to mówimy, że p jest *równoważne* q i fakt ten zapisujemy $p \iff q$ ($p \iff q$ czytamy również: p wtedy i tylko wtedy, gdy q).

Zdanie „nie p" zapisujemy: $\sim p$.

Spośród wielu praw rachunku zdań odnotujmy następujące:

$$\left.\begin{array}{l} \sim (p \vee q) \iff (\sim p \wedge \sim q) \\ \sim (p \wedge q) \iff (\sim p \vee \sim q) \end{array}\right\} \text{– prawa De Morgana,}$$

$$(p \Longrightarrow q) \iff (\sim q \Longrightarrow \sim p) \qquad \text{– prawo kontrapozycji.}$$

Mówimy, że przedmiot a spełnia *funkcję zdaniową* $\mathcal{K}(x)$, jeżeli zdanie powstające z $\mathcal{K}(x)$ przez zastąpienie argumentu x nazwą przedmiotu a, tj. zdanie $\mathcal{K}(a)$ jest prawdziwe.

Jeżeli dla każdego argumentu x zdanie $\mathcal{K}(x)$ jest prawdziwe, to fakt ten zapisujemy: $\forall x : \mathcal{K}(x)$ (czytamy: dla każdego x zachodzi $\mathcal{K}(x)$).

Zapis $\exists\, x : \mathcal{K}(x)$ oznacza, że dla jakiegoś x zachodzi $\mathcal{K}(x)$ (czytamy: istnieje takie x, że $\mathcal{K}(x)$ jest prawdziwe).

Symbol $\forall$ nazywamy *kwantyfikatorem ogólnym*, a symbol $\exists$ *kwantyfikatorem szczegółowym*.

Prawdziwe są następujące twierdzenia (prawa logiczne) dotyczące operowania kwantyfikatorami:

$$\begin{aligned}
(\forall x : \mathcal{K}(x) \vee \forall x : \mathcal{P}(x)) &\Longrightarrow \forall x : (\mathcal{K}(x) \vee \mathcal{P}(x));\\
\exists\, x(\mathcal{K}(x) \wedge \mathcal{P}(x)) &\Longrightarrow (\exists\, x : \mathcal{K}(x) \wedge \exists\, x : \mathcal{P}(x));\\
\sim (\forall x : \mathcal{K}(x)) &\Longleftrightarrow \exists\, x : (\sim \mathcal{K}(x));\\
\sim (\exists\, x : \mathcal{K}(x)) &\Longleftrightarrow \forall x : (\sim \mathcal{K}(x)).
\end{aligned}$$

§ 2. Zbiory. Odwzorowania zbiorów

Zbiory oznaczać będziemy dużymi literami $A, B, C, \ldots, X, Y, Z$. Elementy zbiorów oznaczamy małymi literami $a, b, c, \ldots, x, y, z$, przy czym piszemy $a \in A$ w przypadku, gdy a jest elementem zbioru A, oraz $a \notin A$, gdy a nie jest elementem zbioru A. *Zbiór pusty* oznaczać będziemy symbolem $\emptyset$. Symbolami $A \cup B$ i $A \cap B$ oznaczamy odpowiednio *sumę* i *iloczyn* (*przekrój*) zbiorów A i B.

Zapis $\{x; \mathcal{K}(x)\}$ czytamy: zbiór tych (wszystkich) x, dla których $\mathcal{K}(x)$ jest zdaniem prawdziwym.

Stosując powyższe oznaczenia, mamy:

$$A \cup B = \{x; (x \in A) \vee (x \in B)\}, \qquad A \cap B = \{x; (x \in A) \wedge (x \in B)\}.$$

Zbiory A i B nazywamy *rozłącznymi*, jeżeli $A \cap B = \emptyset$. Odnotujmy znane własności działań $\cup$ i $\cap$:

$$\begin{aligned}
A \cap A &= A,\\
A \cup A &= A,\\
(A \cap B) \cap C &= A \cap (B \cap C),\\
(A \cup B) \cup C &= A \cup (B \cup C),\\
A \cap B &= B \cap A,\\
A \cup B\, B &\cup A,\\
A \cap (B \cup C) &= (A \cap B) \cup (A \cap C),\\
A \cup (B \cap C) &= (A \cup B) \cap (A \cup C).
\end{aligned}$$

łączność

przemienność

rozdzielczość

Wypisane własności wynikają z odpowiednich praw dla sumy logicznej i iloczynu logicznego. Istnieje ścisły związek pomiędzy alternatywą $\vee$ i sumą mnogościową $\cup$, a także koniunkcją $\wedge$ i iloczynem mnogościowym $\cap$.

Jeżeli spełniony jest warunek: $\forall x((x \in A) \Longrightarrow (x \in B))$, to mówimy, że A jest *podzbiorem* zbioru B i fakt ten oznaczamy $A \subset B$ (lub $B \supset A$). Jeżeli $A \subset B$ i $B \subset A$, to mówimy, że zbiory A i B są *identyczne* (*równe*), co zapisujemy $A = B$.

Zbiór $A \setminus B = \{x; (x \in A) \wedge (x \notin B)\}$ nazywamy *różnicą zbiorów* A i B (mówimy: A minus B). W przypadku $B \subset A$ różnicę $A \setminus B$ nazywamy *dopełnieniem zbioru* B w A.

Niech będą dane zbiory A i B. Przypuśćmy, że każdemu elementowi $x \in A$ przyporządkowany jest dokładnie jeden element $y \in B$. Każde takie przyporządkowanie f nazywamy *odwzorowaniem zbioru* A w B i oznaczamy:

$$f\colon A \longrightarrow B \quad \text{lub} \quad A \xrightarrow{f} B.$$

Wtedy zbiór A nazywamy *dziedziną odwzorowania* f, a zbiór B *przeciwdziedziną* f; ponadto przez $f(x)$ rozumieć będziemy element zbioru B przyporządkowany (za pomocą f) elementowi $x \in A$.

Niech $f\colon A \longrightarrow B$ i $g\colon C \longrightarrow D$ będą dwoma odwzorowaniami. Mówimy, że odwzorowania f i g są równe (identyczne) wtedy i tylko wtedy, gdy spełnione są warunki

$$A = C, \qquad B = D, \tag{1}$$

$$\forall x \in A : f(x) = g(x). \tag{2}$$

Zauważmy że warunki (1) gwarantują poprawność (2). Fakt, że odwzorowania f i g są równe zapisujemy: $f = g$.

(2.1) PRZYKŁAD. Definiujemy $\mathrm{Id}_A\colon A \longrightarrow A$, przyjmując: $\mathrm{Id}_A(x) = x$, dla każdego $x \in A$. Widoczne jest, że Id_A jest odwzorowaniem; Id_A nazywamy *tożsamościowym odwzorowaniem* zbioru A.

(2.2) PRZYKŁAD. Fakt, że $B \subset A$ wyznacza odwzorowanie, zwane *inkluzją*, $i\colon B \longrightarrow A$ zapisujemy: $i(x) = x$ dla każdego $x \in B$. Zgodnie z przyjętą definicją równość $\mathrm{Id}_A = i$ zachodzi wtedy i tylko wtedy, gdy $A = B$.

(2.3) PRZYKŁAD. Niech y_0 będzie ustalonym elementem zbioru B. Określamy przyporządkowanie $f\colon A \longrightarrow B$, kładąc: $f(x) = y_0$ dla każdego $x \in A$. Akcentujemy mocno fakt, że w opisanym przyporządkowaniu każdemu $x \in A$ odpowiada dokładnie jeden element $f(x)$ (równy y_0), a zatem f jest odwzorowaniem.

Przypuśćmy, że y_0 jest również elementem pewnego zbioru C. Mamy wtedy odwzorowanie $g\colon A \longrightarrow C$ dane wzorem: $g(x) = y_0$, dla każdego $x \in A$. Równość $f = g$ zachodzi, gdy $B = C$.

W dalszym ciągu poznamy wiele przykładów odwzorowań. Warto pamiętać o tym, że badaniu odwzorowań poświęcona jest w istocie cała matematyka.